

wijk slechts één – meestal natuurlijk volledig onbruikbaar – toilet is per ongeveer 120 mensen? En dat ondanks alle preken van artsen, ondanks de mate waarin de gezondheidspolitie zich tijdens de cholera-epidemie opwond over de toestand van Klein-Ierland, alles vandaag, in het jaar 1844, nog bijna in dezelfde staat verkeert als in 1831? Dr. Kay vertelt dat niet alleen de kelders, maar zelfs de benedenverdiepingen van alle huizen in deze buurt vochtig zijn. Dat een aantal kelders vroeger met aarde was dichtgegooid, maar dat ze gaandeweg weer uitgegraven zijn en nu door Ieren bewoond worden. Hij vertelt dat in één kelder het water – omdat de bodem ervan beneden het rivierpeil lag – voortdurend uit een met leem verstopt afvoerputje omhoog borrelde, zodat de bewoner, een handwever, elke ochtend zijn kelder droog moest scheppen en het water op straat moest gieten! Verder stroomafwaarts, op de linkeroever van de Medlock, ligt Hulme, dat eigenlijk niets anders dan één grote arbeiderswijk is en waar de situatie bijna volledig overeenkomt met die van het district Ancoats. De dichtst bebouwde gedeelten zijn meestal slecht en verkeren bijna geheel in een staat van verval; de minder bevolkte zijn van recentere bouw en ruimer, maar liggen meestal in de modder verzonken. De cottages liggen over het algemeen op vochtige plekken en de bouwwijze is er weer een met achtersteegjes en kelderwoningen. Op de andere oever van de Medlock, in het eigenlijke Manchester, ligt een tweede grote arbeiderswijk die zich aan beide zijden van Deansgate tot aan het commerciële district uitstrekt en op sommige plaatsen niet onderdoet voor de oude stad. Met name in de onmiddellijke nabijheid van de commerciële wijk, tussen Bridge Street en Quay Street, Princess Street en Peter Street, overtreft de dichtheid van bebouwing op sommige plaatsen zelfs de smalste binnenplaatsen van de oude stad. Men vindt er lange, smalle steegjes waartussen nauwe, hoekige hofjes en passages zijn ingericht, waarvan de in- en uitgangen zo wanordelijk zijn aangelegd dat men in dit labyrint op ieder moment in een doodlopende steeg kan vastlopen of op een totaal verkeerde plek uitkomt, tenzij men elke passage en ieder hofje precies kent. In deze benauwde, vervallen en smerige buurten woont volgens dr. Kay de meest gedemoraliseerde bevolkingsgroep van heel Manchester, wier beroep diefstal of prostitutie is, en het heeft er alle schijn van dat hij daarin ook nu nog gelijk heeft. Toen

16. Dr. Kay, t.a.p.

de gezondheidspolitie hier in 1831 haar inspectie hield, vond zij de hygiënische wantoestanden even erg als aan de Irk of Klein-Ierland (en ik kan bevestigen dat het daar nu nog niet veel beter is). Men ontdekte toen dat onder andere Parliament Street slechts één toilet per 380 mensen heeft, en Parliament Passage hetzelfde voor dertig volgepropte huizen.

Als we de Irwell oversteken naar Salford, vinden we op het schiereiland dat door deze rivier gevormd wordt een stad die tachtigduizend inwoners telt en in feite niets meer is dan één grote, door één enkele brede straat doorsneden arbeiderswijk. Salford, vroeger belangrijker dan Manchester, was destijds de hoofdstad van het omringende district en geeft er nog steeds zijn naam aan (Salford Hundred). Vandaar dat er zich ook hier een tamelijk oud en dientengevolge zeer ongezond, smerig en vervallen stadsdeel bevindt, dat tegenover de oude kerk van Manchester ligt en in even slechte staat verkeert als de oude stad aan de andere kant van de Irwell. Wat verder van de rivier verwijderd ligt een nieuwer gedeelte, dat echter ook al meer dan veertig jaar oud is en dus ook al bouwvallig is. Heel Salford bestaat uit hofjes of smalle steegjes die zo nauw zijn dat ze me deden denken aan de smalste die ik ooit heb gezien, namelijk die van Genua. In dit opzicht is de gemiddelde bouwwijze van Salford nog veel slechter dan die van Manchester, en hetzelfde geldt voor de properheid. Waar de politie in Manchester tenminste van tijd tot tijd – eens in de zes tot tien jaar – naar de arbeiderswijken ging, de slechtste woningen sloot en de smerigste plekken van deze Augiasstal liet reinigen, schijnt zij in Salford helemaal niets te hebben gedaan. De nauwe zijsteegjes en hofjes van Chapel Street, Greengate en Gravel Lane zijn sinds hun constructie zeker niet gereinigd. Nu loopt de spoorlijn naar Liverpool er op een hoog viaduct dwars doorheen, en daarom werden veel van de smerigste uithoeken opgeruimd. Maar wat helpt dat? Als men over dat viaduct rijdt, is er van bovenaf nog genoeg vuilnis en ellende te zien, en wie de moeite neemt om door deze steegjes te dwalen en door de open deuren en ramen in de kelders naar binnen te kijken, kan op ieder moment vaststellen dat de arbeiders van Salford in woningen leven waarin reinheid en comfort onmogelijk zijn. Precies hetzelfde treffen we aan in de meer afgelegen delen van Salford, in Islington, aan de Regent Road en achter de spoorlijn naar Bolton. De arbeiderswoningen tussen Oldfield Road en Cross Lane, waar aan beide zijden van Hope Street een grote hoeveelheid binnenplaatsen en steegjes in de slechtste staat te vinden is, wedijveren

in smerigheid en bevolkingsdichtheid met de oude stad van Manchester. In deze omgeving trof ik een man die eruit zag als zestig jaar en die in een koeienstal woonde. Hij had in de vensterloze, rechthoekige ruimte waarvan de vloer noch met planken, noch met plavuizen bedekt was, een soort rookkanaal gemaakt, er een bed in gezet en woonde daar nu, hoewel de regen door het slechte, vervallen dak droop. Hij was te oud en zwak voor regelmatig werk en voorzorg in zijn levensonderhoud door met zijn kruiwagen mest en dergelijke te vervoeren. De beerput grensde direct aan zijn stal.

Dat zijn de verschillende arbeidersbuurten van Manchester, zoals ik ze zelf gedurende twintig maanden heb kunnen observeren. Het resultaat hiervan samenvattend kunnen we vaststellen dat de 350.000 arbeiders van Manchester en haar voorsteden bijna allemaal in slechte, vochtige en vuile cottages wonen. De straten waaraan zij liggen verkeren veelal in een zeer slechte en onreine staat en zijn alleen maar met oog voor de winst van de speculerende bouwer aangelegd, zonder enige rekening te houden met een gezonde luchtcirculatie. Kortom, in de arbeiderswoningen van Manchester is geen reinheid of comfort mogelijk, en dus ook geen huiselijkheid. In deze woningen kan alleen een ontmenselijkt, gedegradeerd, intellectueel en moreel tot beestachtigheid verlaagd en lichamelijk ziekelijk ras zich behaaglijk en thuis voelen. En ik ben niet de enige die dit beweert. We hebben gezien dat dr. Kay precies dezelfde beschrijving geeft. Ten overvloede zal ik nog de woorden van een liberaal, een erkende en bij de fabrikanten zeer gewaardeerde autoriteit, en een fanatieke tegenstander van alle zelfstandige arbeidersbewegingen aanhalen, namelijk de heer Senior:¹⁷

‘Toen ik langs de arbeiderswoningen in de Ierse wijken - Ancoats en Klein-Ierland - liep, verbaasde ik me er slechts over dat het mogelijk was om in zulke woningen nog een aanvaardbaar niveau van gezondheid te behouden. Deze steden – want dat zijn zij in omvang en inwoner-aantal – zijn gebouwd met de grootste onverschilligheid voor alles, op het onmiddellijke voordeel voor de speculerende bouwers na. Een timmerman en een metselaar komen met elkaar overeen om samen een

17. Nassau W. Senior, *Letters on the Factory Act to the Rt. Hon. the President of the Board of Trade*. (Brieven over de Fabriekswet aan de weledelgestrenge heer president van het Ministerie van Handel). Chas. Poulett Thomson Esq. Londen 1837, p. 24.

aantal bouwterreinen te kopen,' dat wil zeggen voor een aantal jaren te huren, 'en deze vol te zetten met zogenaamde huizen. Op één locatie troffen we een complete straat aan die de loop van een greppel volgde, zodat men zonder extra kosten voor het uitgraven diepere kelders kon maken – kelders, niet bedoeld als rommelkamers of opslagplaatsen, maar als woningen voor mensen. *Niet één huis in deze straat ontsnapte aan de cholera.* In het algemeen zijn de straten in deze voorsteden ook onverhard, ligt er een mesthoop of een plas water in het midden, en zijn de huizen met de achterkanten tegen elkaar aangebouwd, zonder goede luchtcirculatie of drainering. Complete gezinnen leven op een zolderkamer of in een hoek van een kelder.'

Ik sprak hierboven al over de ongewone bedrijvigheid van de gezondheidspolitie in Manchester ten tijde van de cholera. Toen deze epidemie namelijk in aantocht was, maakte zich een algehele schrik van de bourgeoisie meester. Men herinnerde zich plotseling de ongezonde woningen van de armen en beefde bij de gedachte dat ieder van die achterbuurten wel een epicentrum voor de plaag *moest* vormen, van waaruit haar verschrikkingen zich naar de woonplaatsen van de heersende klasse zouden verspreiden. Onmiddellijk werd er een Gezondheidscommissie benoemd om de situatie in deze wijken te onderzoeken en daarover nauwkeurig aan de gemeenteraad te rapporteren. Dr. Kay, zelf lid van de commissie die ieder afzonderlijk politiedistrict op het elfde na inspecteerde, biedt een klein inzicht in dat rapport. Er werden in totaal 6.951 huizen geïnspecteerd, natuurlijk alleen in het eigenlijke Manchester, met uitsluiting van Salford en de andere voorsteden. Daarvan hadden er 2.565 dringend een nieuwe kalklaag aan de binnenkant nodig, bij 960 waren broodnodige reparaties verwaarloosd (*were out of repair*), 939 hadden geen toereikende afvoer, 1.435 waren vochtig, 452 slecht geventileerd en 2.221 hadden geen toilet. Van de 687 geïnspecteerde straten waren er 53 slechts gedeeltelijk en 248 helemaal niet verhard, 112 kenden een slechte luchtcirculatie en in 352 straten troffen zij stilstaande plassen, hopen vuilnis, afval enzovoorts aan. Natuurlijk was het volstrekt onmogelijk om zo'n Augiasstal vóór de komst van de cholera schoon te vegen. Daarom nam men genoegen met het schoonmaken van een paar van de slechtste uithoeken en liet men de rest bij het oude. Het spreekt vanzelf dat het op de schoongemaakte plekken na een paar maanden weer even smerig was als voorheen, zoals Klein-Ierland bewijst. Over hoe deze woningen er